

भारतात आर्थिक विकासामुळे पर्यावरणावर होणारे परिणाम

प्रा.डॉ. दीपक शृंगारे

अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख, आदर्श महाविद्यालय, धामणगाव रेल्वे

विशाल मोकाशे

संशोधक, अर्थशास्त्र विभाग, आदर्श महाविद्यालय, धामणगाव रेल्वे

गोषवारा

भारत, जगातील सर्वात वेगाने वाढणाऱ्या अर्थव्यवस्थांपैकी एक म्हणून उदयास आला आहे. गेल्या काही दशकांमध्ये, पायाभूत सुविधांचा विकास, औद्योगिकीकरण, शहरीकरण आणि सेवा क्षेत्रातील प्रचंड वाढ यामुळे देशाच्या आर्थिक प्रगतीला गती मिळाली आहे. मात्र, ही आर्थिक प्रगती एका मोठ्या किमतीवर साधली गेली आहे – ती म्हणजे पर्यावरणाचा न्हास. नैसर्गिक संसाधनांचा अनिर्बंध वापर, वाढते प्रदूषण, आणि हवामान बदलाचे गंभीर परिणाम हे भारतातील आर्थिक वाढ आणि पर्यावरणीय टिकाऊपणा यांच्यातील वाढत्या संघर्षाचे संकेत देतात. आर्थिक वाढ आणि पर्यावरणाची जबाबदारी, हा एक महत्वाचा आणि गुंतागुंतीचा विषय आहे. विकासासाठी आर्थिक प्रगती आवश्यक आहे, पण ती पर्यावरणाची हानी करून साधल्यास, त्याचे गंभीर परिणाम भविष्यात दिसू शकतात. म्हणूनच, शाश्वत विकास (Sustainable Development) ही संकल्पना खूप महत्वाची ठरते.

आर्थिक वाढ आणि पर्यावरणातील ताण

आपल्याला जगण्यासाठी आणि प्रगती करण्यासाठी अनेक नैसर्गिक संसाधनांची (Natural Resources) गरज असते, जसे की पाणी, हवा, जमीन, खनिज आणि ऊर्जा. आर्थिक वाढीसाठी कारखाने, रस्ते, शहरं, आणि इतर पायाभूत सुविधांची निर्मिती केली जाते. या प्रक्रियेत नैसर्गिक संसाधनांचा मोठ्या प्रमाणावर वापर होतो, ज्यामुळे खालील समस्या निर्माण होतात

नैसर्गिक साधनसंपत्तीचा न्हास: औद्योगिक आणि शहरीकरणामुळे जंगले तोडली जातात, पाण्याची पातळी घटते आणि नैसर्गिक अधिवास नष्ट होतात.

प्रदूषण: कारखान्यांतून बाहेर पडणारा धूर, दूषित पाणी आणि कचरा यामुळे हवा, पाणी आणि जमीन प्रदूषित होते.

हवामान बदल: जीवाश्म इंधनाचा (Fossil Fuels) अतिवापर केल्याने कार्बन उत्सर्जन वाढते, ज्यामुळे जागतिक तापमान वाढ आणि हवामान बदल होतात.

हे सर्व घटक केवळ पर्यावरणालाच नव्हे, तर मानवी आरोग्याला आणि जीवनाच्या गुणवत्तेलाही धोका निर्माण करतात.

शाश्वत विकासाची संकल्पना

शाश्वत विकास म्हणजे असा विकास जो वर्तमान पिढीच्या गरजा पूर्ण करतो आणि भविष्यातील पिढीच्या गरजा धोक्यात येऊ देत नाही. याचा अर्थ असा की, आपण नैसर्गिक साधनसंपत्तीचा वापर अशा प्रकारे केला पाहिजे, जेणेकरून त्या संपत्तीची गुणवत्ता आणि उपलब्धता भविष्यातील पिढ्यांसाठीही कायम राहील.

हे उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी, खालील गोष्टींकडे लक्ष देणे आवश्यक आहे:

तंत्रज्ञानाचा योग्य वापर: पर्यावरणाला कमीत कमी हानी पोहोचवणारे आणि ऊर्जा-कार्यक्षम (Energy-efficient) तंत्रज्ञान वापरणे. उदाहरणार्थ, सौर ऊर्जा (Solar Energy) आणि पवन ऊर्जा (Wind Energy) यांसारख्या अक्षय ऊर्जा स्रोतांचा वापर वाढवणे.

नैसर्गिक संसाधनांचे संरक्षण: जलव्यवस्थापनात सुधारणा करणे, कचरा व्यवस्थापन योग्य प्रकारे करणे (कचऱ्याचे वर्गीकरण आणि पुनर्वापर), आणि वनीकरणाला प्रोत्साहन देणे.

हरित अर्थव्यवस्था (Green Economy): अशी अर्थव्यवस्था ज्यात आर्थिक वाढ ही पर्यावरणाची काळजी घेऊन होते. यामध्ये हरित तंत्रज्ञान, पर्यावरणपूरक व्यवसाय आणि नोकऱ्या, आणि प्रदूषण नियंत्रणासाठी कठोर नियम तयार करणे समाविष्ट आहे. जबाबदारी कोणाची? आर्थिक वाढ आणि पर्यावरणाची जबाबदारी केवळ सरकारची नाही, तर ती सर्वांची आहे.

सरकार: पर्यावरणाचे रक्षण करणारे कायदे आणि धोरणे तयार करणे आणि त्यांची कठोर अंमलबजावणी करणे.

उद्योग: कॉर्पोरेट सामाजिक जबाबदारी (Corporate Social Responsibility) अंतर्गत पर्यावरणपूरक उत्पादन प्रक्रिया आणि तंत्रज्ञानाचा वापर करणे.

व्यक्ती: आपल्या दैनंदिन जीवनात पर्यावरणाची काळजी घेणे, जसे की कमी कचरा निर्माण करणे, सार्वजनिक वाहतूक वापरणे आणि पाणी वाचवणे.

हे लक्षात ठेवा, आर्थिक विकास आणि पर्यावरणाचे संरक्षण या दोन्ही गोष्टी एकमेकांच्या विरोधात नसून, एकमेकांना पूरक आहेत. एक निरोगी आणि समृद्ध समाज तेव्हाच टिकू शकतो, जेव्हा तो निसर्गाशी सुसंवाद साधून प्रगती करेल.

हा निबंध, भारतातील आर्थिक विकासाचे पर्यावरणावर होणारे परिणाम, त्याचे विविध पैलू, आणि या आव्हानांवर मात करण्यासाठी आवश्यक असलेल्या उपायांचे सखोल विश्लेषण करेल.

प्रस्तावना

भारत, जगातील सर्वात वेगाने वाढणाऱ्या अर्थव्यवस्थांपैकी एक म्हणून उदयास आला आहे. गेल्या काही दशकांमध्ये, पायाभूत सुविधांचा विकास, औद्योगिकीकरण, शहरीकरण आणि सेवा क्षेत्रातील प्रचंड वाढ यामुळे देशाच्या आर्थिक प्रगतीला गती मिळाली आहे. मात्र, ही आर्थिक प्रगती एका मोठ्या किमतीवर साधली गेली आहे – ती म्हणजे पर्यावरणाचा न्हास. नैसर्गिक संसाधनांचा अनिर्बंध वापर,

वाढते प्रदूषण, आणि हवामान बदलाचे गंभीर परिणाम हे भारतातील आर्थिक वाढ आणि पर्यावरणीय टिकाऊपणा यांच्यातील वाढत्या संघर्षाचे संकेत देतात. आर्थिक वाढ आणि पर्यावरणाची जबाबदारी, हा एक महत्वाचा आणि गुंतागुंतीचा विषय आहे. विकासासाठी आर्थिक प्रगती आवश्यक आहे, पण ती पर्यावरणाची हानी करून साधल्यास, त्याचे गंभीर परिणाम भविष्यात दिसू शकतात. म्हणूनच, शाश्वत विकास (Sustainable Development) ही संकल्पना खूप महत्वाची ठरते.

आर्थिक वाढ आणि पर्यावरणातील ताण-

आपल्याला जगण्यासाठी आणि प्रगती करण्यासाठी अनेक नैसर्गिक संसाधनांची (Natural Resources) गरज असते, जसे की पाणी, हवा, जमीन, खनिज आणि ऊर्जा. आर्थिक वाढीसाठी कारखाने, रस्ते, शहरे, आणि इतर पायाभूत सुविधांची निर्मिती केली जाते. या प्रक्रियेत नैसर्गिक संसाधनांचा मोठ्या प्रमाणावर वापर होतो, ज्यामुळे खालील समस्या निर्माण होतात

नैसर्गिक साधनसंपत्तीचा न्हास: औद्योगिक आणि शहरीकरणामुळे जंगले तोडली जातात, पाण्याची पातळी घटते आणि नैसर्गिक अधिवास नष्ट होतात.

प्रदूषण: कारखान्यांतून बाहेर पडणारा धूर, दूषित पाणी आणि कचरा यामुळे हवा, पाणी आणि जमीन प्रदूषित होते.

हवामान बदल: जीवाश्म इंधनाचा (Fossil Fuels) अतिवापर केल्याने कार्बन उत्सर्जन वाढते, ज्यामुळे जागतिक तापमान वाढ आणि हवामान बदल होतात.

हे सर्व घटक केवळ पर्यावरणालाच नव्हे, तर मानवी आरोग्याला आणि जीवनाच्या गुणवत्तेलाही धोका निर्माण करतात.

शाश्वत विकासाची संकल्पना

शाश्वत विकास म्हणजे असा विकास जो वर्तमान पिढीच्या गरजा पूर्ण करतो आणि भविष्यातील पिढीच्या गरजा धोक्यात येऊ देत नाही. याचा अर्थ असा की, आपण नैसर्गिक साधनसंपत्तीचा वापर अशा प्रकारे केला पाहिजे, जेणेकरून त्या संपत्तीची गुणवत्ता आणि उपलब्धता भविष्यातील पिढ्यांसाठीही कायम राहील.

हे उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी, खालील गोष्टींकडे लक्ष देणे आवश्यक आहे:

तंत्रज्ञानाचा योग्य वापर: पर्यावरणाला कमीत कमी हानी पोहोचवणारे आणि ऊर्जा-कार्यक्षम (Energy-efficient) तंत्रज्ञान वापरणे. उदाहरणार्थ, सौर ऊर्जा (Solar Energy) आणि पवन ऊर्जा (Wind Energy) यांसारख्या अक्षय ऊर्जा स्त्रोतांचा वापर वाढवणे.

नैसर्गिक संसाधनांचे संरक्षण: जलव्यवस्थापनात सुधारणा करणे, कचरा व्यवस्थापन योग्य प्रकारे करणे (कचऱ्याचे वर्गीकरण आणि पुनर्वापर), आणि वनीकरणाला प्रोत्साहन देणे.

हरित अर्थव्यवस्था (Green Economy): अशी अर्थव्यवस्था ज्यात आर्थिक वाढ ही पर्यावरणाची काळजी घेऊन होते. यामध्ये हरित तंत्रज्ञान, पर्यावरणपूरक व्यवसाय आणि

नोकऱ्या, आणि प्रदूषण नियंत्रणासाठी कठोर नियम तयार करणे समाविष्ट आहे.

जबाबदारी कोणाची?

आर्थिक वाढ आणि पर्यावरणाची जबाबदारी केवळ सरकारची नाही, तर ती सर्वांची आहे.

सरकार: पर्यावरणाचे रक्षण करणारे कायदे आणि धोरणे तयार करणे आणि त्यांची कठोर अंमलबजावणी करणे.

उद्योग: कॉर्पोरेट सामाजिक जबाबदारी (Corporate Social Responsibility) अंतर्गत पर्यावरणपूरक उत्पादन प्रक्रिया आणि तंत्रज्ञानाचा वापर करणे.

व्यक्ती: आपल्या दैनंदिन जीवनात पर्यावरणाची काळजी घेणे, जसे की कमी कचरा निर्माण करणे, सार्वजनिक वाहतूक वापरणे आणि पाणी वाचवणे.

हे लक्षात ठेवा, आर्थिक विकास आणि पर्यावरणाचे संरक्षण या दोन्ही गोष्टी एकमेकांच्या विरोधात नसून, एकमेकांना पूरक आहेत. एक निरोगी आणि समृद्ध समाज तेव्हाच टिकू शकतो, जेव्हा तो निसर्गाशी सुसंवाद साधून प्रगती करेल.

हा निबंध, भारतातील आर्थिक विकासाचे पर्यावरणावर होणारे परिणाम, त्याचे विविध पैलू, आणि या आव्हानांवर मात करण्यासाठी आवश्यक असलेल्या उपायांचे सखोल विश्लेषण करेल.

संशोधनाचा उद्देश

१. आर्थिक विकासासोबत पर्यावरण जबाबदारी चे अध्ययन.
२. शाश्वत विकास संकल्पनेच्या प्रासंगिकतेचा अभ्यास.
३. पर्यावरण आणि आर्थिक विकास यांचे संतुलन साधने.

संशोधनाचे गृहीतक

१. पर्यावरण आणि आर्थिक विकास यांचे संतुलन साधले जात आहे.
२. आर्थिक वृद्धी, विकास यांचा पर्यावरणावर परिणाम होत आहे.
३. शाश्वत विकास संकल्पनेची अंमलबजावणी भारतात मोठ्या स्वरूपात सुरु आहे.

आर्थिक वाढ आणि पर्यावरणाचा न्हास: एक विसंगत संबंध

स्वातंत्र्यानंतर भारताने मिश्र अर्थव्यवस्थेचा अवलंब केला, ज्यात औद्योगिकीकरणाला विशेष महत्त्व दिले गेले. पहिल्या पंचवार्षिक योजनांपासूनच मोठ्या प्रकल्पांवर लक्ष केंद्रित केले गेले, ज्यामुळे ऊर्जा, पोलाद, सिमेंट आणि रस्ते यांसारख्या क्षेत्रांमध्ये जलद वाढ झाली. या वाढीमुळे दारिद्र्य कमी झाले, रोजगार निर्माण झाला आणि लोकांचे जीवनमान सुधारले, परंतु त्याचे पर्यावरणावर गंभीर दुष्परिणाम झाले.

१. नैसर्गिक साधनसंपत्तीचा न्हास

आर्थिक वाढीसाठी नैसर्गिक साधनसंपत्तीचा मोठ्या प्रमाणावर वापर होतो, ज्यामुळे त्यांचा साठा घटत आहे आणि पर्यावरणाचे संतुलन बिघडत आहे.

वनसंपत्तीचा नाश: पायाभूत सुविधा, शेती आणि उद्योगांसाठी मोठ्या प्रमाणावर जंगलतोड झाली आहे. २०१९ सालच्या 'इंडिया स्टेट ऑफ फॉरेस्ट रिपोर्ट'नुसार, ईशान्य भारतातील जंगलांचे क्षेत्रफळ कमी झाले आहे. राष्ट्रीय महामार्ग, धरणे आणि खाणकाम प्रकल्पांमुळे अनेक संवेदनशील परिसरातील जंगले नष्ट झाली आहेत. उदाहरणार्थ, मध्य भारतातील कोळसा खाणींसाठी मोठ्या प्रमाणावर जंगलतोड करण्यात आली आहे.

जलप्रदूषण आणि पाण्याचा ताण: जलसंपत्तीचा अतिरेक आणि प्रदूषण ही एक मोठी समस्या आहे. उद्योगांकडून बाहेर पडणारे रासायनिक पदार्थ, सांडपाणी आणि शेतीमधील रसायने नद्या व तलावांमध्ये मिसळतात, ज्यामुळे पाण्याचे स्रोत दूषित झाले आहेत. सेंट्रल पोल्यूशन कंट्रोल बोर्ड (CPCB) च्या अहवालानुसार, भारतातील अनेक प्रमुख नद्या, जसे की गंगा, यमुना, आणि साबरमती, गंभीरपणे प्रदूषित आहेत. शहरीकरणामुळे भूगर्भातील पाण्याची पातळी घटली आहे आणि अनेक शहरांना पाणीटंचाईचा सामना करावा लागत आहे. नीती आयोगाच्या अहवालानुसार, भारतातील २१ प्रमुख शहरांमध्ये भूगर्भातील पाणी जवळजवळ संपुष्टात आले आहे.

जमिनीचा न्हास: शहरीकरण आणि औद्योगिकीकरणामुळे सुपीक शेतजमिनीचा वापर बांधकामासाठी होत आहे. यामुळे केवळ अन्नसुरक्षेवरच नव्हे तर जमिनीच्या नैसर्गिक गुणधर्मांवरही परिणाम होत आहे. तसेच, रासायनिक खतांच्या अतिवापरामुळे जमिनीची सुपीकता घटत आहे.

२. वाढते प्रदूषण: हवा, पाणी आणि आवाज

आर्थिक वाढीच्या प्रक्रियेत प्रदूषण हा एक अटळ परिणाम आहे.

हवा प्रदूषण: वाहनांची वाढती संख्या, औद्योगिकीकरण आणि बांधकाम यामुळे हवेतील प्रदूषके (PM_{2.5}, PM₁₀, नायट्रोजन ऑक्साईड) वाढली आहेत. जागतिक आरोग्य संघटनेच्या (WHO) अहवालानुसार, जगातील सर्वाधिक प्रदूषित शहरांपैकी अनेक शहरे भारतात आहेत. दिल्ली, कानपूर आणि वाराणसी सारख्या शहरांमधील हवा प्रदूषणामुळे लोकांच्या आरोग्यावर गंभीर परिणाम होत आहेत, ज्यामुळे श्वसनाचे आजार आणि हृदयविकारांचे प्रमाण वाढले आहे.

जलप्रदूषण: औद्योगिक वसाहतींमधून बाहेर पडणारे रासायनिक पाणी, तसेच नगरपालिका आणि शहरांमधून बाहेर पडणारे सांडपाणी, नद्या, तलाव आणि समुद्रात सोडले जाते. यामुळे जलचर प्राण्यांच्या जीवनाला धोका निर्माण झाला आहे आणि पिण्याच्या पाण्याची उपलब्धता कमी झाली आहे. उत्तर प्रदेशातील कानपूर शहरातील चर्मोद्योग (Tannery) उद्योगामुळे गंगा नदीचे पाणी मोठ्या प्रमाणावर दूषित झाले आहे.

घनकचरा व्यवस्थापन: शहरीकरणामुळे घनकचरा (Solid Waste) निर्मिती मोठ्या प्रमाणावर वाढली आहे. कचरा व्यवस्थापनाची अपुरी यंत्रणा, कचरा डंपिंगसाठी जागांची

कमतरता, आणि पुनर्वापराचा अभाव यामुळे शहरी भागातील प्रदूषण वाढत आहे.

३. हवामान बदल आणि नैसर्गिक आपत्ती

आर्थिक वाढीसाठी जीवाश्म इंधनाचा (कोळसा, पेट्रोलियम) वापर मोठ्या प्रमाणावर होतो, ज्यामुळे कार्बन उत्सर्जनात वाढ झाली आहे.

कार्बन उत्सर्जन: भारत हा जगातील तिसरा सर्वात मोठा कार्बन उत्सर्जन करणारा देश आहे. या वाढलेल्या उत्सर्जनामुळे जागतिक तापमान वाढीस हातभार लागत आहे. याचा परिणाम म्हणून, भारतात नैसर्गिक आपत्तींचे प्रमाण वाढले आहे.

नैसर्गिक आपत्ती: गेल्या काही वर्षांपासून, भारतात अतिवृष्टी, दुष्काळ, पूर, आणि वादळांसारख्या घटनांमध्ये वाढ झाली आहे. २०२३ मध्ये हिमाचल प्रदेश आणि उत्तराखंडमध्ये झालेली अतिवृष्टी आणि भूस्खलन ही हवामान बदलामुळे उद्भवलेली गंभीर उदाहरणे आहेत. यामुळे केवळ मानवी जीवितहानीच नव्हे, तर शेती आणि पायाभूत सुविधांचेही मोठे नुकसान होत आहे.

४. जैवविविधतेचा न्हास

आर्थिक विकासाच्या नावाखाली नैसर्गिक अधिवास नष्ट होत आहेत, ज्यामुळे अनेक वनस्पती आणि प्राण्यांच्या प्रजाती धोक्यात आल्या आहेत.

अधिवासांचा नाश: खाणकाम, धरणे आणि रस्ते बांधणीसाठी मोठ्या प्रमाणावर जंगलतोड झाल्याने वन्यप्राण्यांचे नैसर्गिक अधिवास नष्ट झाले आहेत. यामुळे माणूस आणि वन्यजीव यांच्यातील संघर्ष वाढला आहे, विशेषत: वाघ, हत्ती आणि बिबट्या यांच्या मानवी वस्तीत येण्याच्या घटनांमध्ये वाढ झाली आहे.

समुद्री जीवनावर परिणाम: किनारी भागातील औद्योगिकीकरण, प्रदूषण आणि मासेमारीच्या चुकीच्या पद्धतींमुळे समुद्री जैवविविधतेला धोका निर्माण झाला आहे.

वनांचा विनाश : वन विनाशाचे प्रमुख कारण सतत वाढत जाणारी लोकसंख्या हेच आहे. भारतात लोकसंख्या वाढीचा वेग जास्त आहे. लोकसंख्या वाढी बरोबरच इंधन व इमारती लाकूड ह्यांची सुद्धा मागणी वाढली. त्यामुळे जंगल कटाई सतत वाढत आहे. राहण्याकरिता घरांची आवश्यकता वाढत आहे. त्यामुळे गावाजवळील वृक्षांची सुद्धा कटाई मोठ्या प्रमाणात होत आहे. अशाच प्रकारे उद्योगांची स्थापना करण्याकरिता जंगलांचा विनाश करून जमीन उपलब्ध केली जात आहे. लोकसंख्या वाढीबरोबर पशूंच्या संखेत हि मोठ्या प्रमाणात वाढ होत आहे. त्यांच्या चान्या साठी सुद्धा जंगलांचा नाश केल्या अजात आहे. देशाच्या आर्थिक विकासाकरिता रेल्वे व रस्ते तयार करावे लागतात. पाण्याच्या अधिक सोयीकरिता धरणे व बांध घालण्याकरिता उद्योगाला लागणाऱ्या कच्चा मला करिता मोठ्या प्रमाणावर जंगल तोड होत आहे. यामुळे वन क्षेत्र सतत कमी होत असल्यामुळे पावसाचे प्रमाण सतत कमी होणे. पर्यावरणातील ऑक्सिजन चे प्रमाण सतत घटत जाणे. जमिनीचे रुपांतर वाळवंटात

होणे. भू क्षरण मध्ये मोठ्या प्रमाणात वाढ होताना दिसते आहे ज्यामुळे पर्यावरणाचे संतुलन सतत बिघडत चालले आहे.

५. उपाय आणि भविष्यातील मार्ग

आर्थिक वाढ आणि पर्यावरणीय जबाबदारी यांचा समतोल साधणे हे भारतासाठी एक मोठे आव्हान आहे. यावर मात करण्यासाठी काही महत्त्वपूर्ण उपाययोजना करणे आवश्यक आहे.

हरित तंत्रज्ञान (Green Technology): अपारंपरिक ऊर्जा स्रोतांचा (सौर ऊर्जा, पवन ऊर्जा) वापर वाढवणे, इलेक्ट्रिक वाहनांना प्रोत्साहन देणे आणि उद्योगांमध्ये प्रदूषण नियंत्रण तंत्रज्ञानाचा वापर अनिवार्य करणे.

शाश्वत शहरीकरण (Sustainable Urbanization): शहरांच्या नियोजनात पर्यावरणाचा विचार करणे, सार्वजनिक वाहतूक व्यवस्था मजबूत करणे, आणि कचरा व्यवस्थापनावर लक्ष केंद्रित करणे.

नैसर्गिक साधनसंपत्तीचे व्यवस्थापन: जलसंवर्धन प्रकल्प राबवणे, वनसंवर्धनाला प्रोत्साहन देणे आणि शेतीमध्ये सेंद्रिय पद्धतींचा वापर करणे.

कठोर धोरणे आणि त्यांची अंमलबजावणी: पर्यावरणाचे कायदे अधिक कठोर करणे आणि त्यांचे उल्लंघन करणाऱ्यांवर कठोर कारवाई करणे.

जनजागृती आणि सहभाग: पर्यावरण संरक्षणाचे महत्त्व लोकांपर्यंत पोहोचवणे आणि त्यांना या मोहिमेत सहभागी करून घेणे.

निष्कर्ष

भारताची आर्थिक वाढ ही निर्विवादपणे प्रभावी आहे, परंतु ती पर्यावरणाला गंभीर धोका निर्माण करत आहे. नैसर्गिक साधनसंपत्तीचा न्हास, प्रदूषण, हवामान बदल आणि जैवविविधतेचा नाश ही या विकासाची गडद बाजू आहे. ही समस्या केवळ सरकारी धोरणे किंवा उद्योगांच्या जबाबदारीने सोडवता येणार नाही, तर त्यासाठी समाजात सर्वांगीण बदल आवश्यक आहेत.

आर्थिक विकास आणि पर्यावरण संरक्षण या दोन्ही गोष्टी एकमेकांच्या विरोधात नसून, एकमेकांना पूरक आहेत. 'शाश्वत विकास' (Sustainable Development) ही संकल्पना स्वीकारून, भारताला केवळ आर्थिक महासत्ता बनण्याचेच नाही तर एक जबाबदार आणि पर्यावरणस्नेही राष्ट्र बनण्याचे उद्दिष्ट ठेवले पाहिजे. भविष्यकालीन पिढ्यांसाठी एक समृद्ध आणि सुरक्षित भारत निर्माण करायचा असेल, तर आर्थिक प्रगती आणि पर्यावरणाची काळजी हातात हात घालून चालणे गरजेचे आहे.

संदर्भ सूची

1. डॉ.जी.एन.झामरे, जाने.२००८ भारतीय अर्थव्यवस्था विकास व पर्यावरणात्मक अर्थशास्त्र, पिंपळापुरे अँड कं.पब्लीशर्स, नागपूर पृष्ठ क्र. ४९६ – ४९७
2. डॉ. अ. कुलकर्णी, डॉ.पी.जाधव, २०१६ पर्यावरण आणि विकासाचे अर्थशास्त्र पायल पब्लिकेशन.
3. डॉ. गु. नूलकर, अनर्थशास्त्र पर्यावरण आणि विषमता, सनय प्रकाशन, पृष्ठ क्र. ५६ – ७९